

Dick Zijp

Pleidooi voor een ideologie- kritische benadering van cabaret

In de rubriek 'Verstand van Zaken' reflecteren deskundigen in een essayistische vorm op de stand van zaken in de hedendaagse literatuur, het boekenvak of de wetenschap. Trends worden geduid, catastrofes voorzien en normen bevraagd. Deze keer tracht theaterwetenschapper Dick Zijp de staat van het onderzoek naar cabaret te bespreken, maar hij moet een spijtige conclusie trekken: er is eigenlijk geen onderzoekstraditie in cabaret. Zijp beschrijft daarom hoe hij – momenteel bezig met een promotieonderzoek naar de werking van maatschappijkritiek en de politieke implicaties van humor in het Nederlandse cabaret – zelf het wiel uitvindt. Hij beargumenteert welke onderzoeksgebieden en bronnen voor hem vruchtbare vertrekpunten zijn om cabaret wetenschappelijk te bestuderen en toont aan hoe een ideologiekritische benadering van cabaret ander licht kan werpen op onze ideeën over humor in het algemeen en cabaret in het bijzonder.

Mijn overzicht van de stand van zaken op het gebied van cabaretonderzoek begint met de treurige constatering dat er weinig tot geen wetenschappelijk onderzoek naar cabaret is gedaan. Het is moeilijk om hier een eenduidige verklaring voor te geven, maar wat in elk geval meespeelt is dat cabaret een vorm van populaire cultuur is. In de geesteswetenschappen, en zeker ook in de theaterwetenschap, wordt traditioneel vooral aandacht besteed aan de 'hoge' kunsten. Theaterwetenschappers richten zich van oudsher vooral op toneel en avant-gardistisch theater. Op populaire genres als cabaret en musical wordt vaak neergekeken en toen ik tijdens mijn studie de ambitie uitsprak om onderzoek naar cabaret te gaan doen, werd me dat dan ook vaak afgeraden.

Het is dus niet goed mogelijk een traditionele *literature review* over het onderzoek naar cabaret te schrijven. Wie onderzoek naar cabaret wil doen, moet zelf het wiel uitvinden. Daarom wil ik in dit stuk mijn persoonlijke zoektocht beschrijven naar een manier om cabaret wetenschappelijk te bestuderen. Ik begin met een kort overzicht van wat er wél gepubliceerd is over cabaret. Daarna ga ik in op mijn eigen, ideologiekritische benadering van cabaret.

Allereerst het bestaande onderzoek. Er is veel over cabaret geschreven, maar voornamelijk door liefhebbers en journalisten. Naast monografieën over onder anderen Lurelei (Blom 1995), Don Quishocking (Van den Hanenberg 2008) en Freek de Jonge (Hartmans 2014) zijn er verschillende historische overzichtswerken verschenen. (Ibo 1970, 1981/82; Klöters 1987; Van den Hanenberg en Verhallen 1996) Een groot nadeel

van deze werken is dat ze erg beschrijvend zijn en vaak een misplaatste wetenschappelijke pretentie hebben. Dat geldt bijvoorbeeld voor het bekendste en meest gecanoniseerde overzicht van de cabaretgeschiedenis: de ‘cabaretbijbel’ van Wim Ibo. Dit werk bevat zelfs een uitgebreid onderbouwde definitie van cabaret. Toch is Ibo’s werk niet echt wetenschappelijk: het is erg beschrijvend, een wetenschappelijke methode ontbreekt en hij laat zijn oordeel over de artistieke kwaliteit van het werk van cabaretiers duidelijk doorklinken. Ook zijn definitie van cabaret is behoorlijk normatief en tamelijk smal. Zo vond hij de onemanshows van Toon Hermans, Wim Sonneveld en Jasperina de Jong geen cabaret, maar show of entertainment.

Het schaarse wetenschappelijke onderzoek naar cabaret is voornamelijk door sociologen uitgevoerd. Dit is geen toeval, want sociologen zijn, in tegenstelling tot (traditionele) geesteswetenschappers, geïnteresseerd in alle aspecten van cultuur en samenleving en dus ook in populaire cultuuruitingen als cabaret. Het gaat hierbij overigens wel om incidentele onderzoeken die weinig navolging hebben gekregen. Zo schreef socioloog Willem van den Berg in 1977 een vergeten proefschrift over cabaret (naar mijn weten de eerste en enige dissertatie over dit onderwerp), waarin hij voornamelijk de sociale kenmerken van verschillende cabaretpublieken in kaart bracht. Een ander voorbeeld is het onderzoek naar de sociale en economische aspecten van cabaret als onderneming dat Teunis IJdens, Berend Jan Langenberg en Paul Blom in 1995 in opdracht van het Theater Instituut Nederland uitvoerden.

Het beperkte (wetenschappelijke) onderzoek naar cabaret gaf geen antwoorden op de vragen die ik mijzelf stelde toen ik aan het begin van mijn onderzoek stond. Dit waren vragen als: spelen cabaretiers een rol of zijn ze zichzelf op het toneel? Hoe werkt humor in het cabaret? en Wat is de rol van maatschappijkritiek in het cabaret en op welke manier zijn cabaretiers dan eigenlijk kritisch?

Tijdens mijn scriptieonderzoek ontdekte ik dat cabaret van oudsher een links imago heeft en dat cabaretiers bekendstaan om hun progressieve maatschappijkritiek. Vanuit mijn achtergrond als links-geëngageerde student raakte ik hierdoor gefascineerd en begon ik mij af te vragen: klopt dit eigenlijk wel? Hoe progressief zijn cabaretiers eigenlijk? Een grote inspiratiebron voor mijn scriptieonderzoek was de voorstelling *Micha Wertheim voor de zoveelste keer* (2010). In deze voorstelling stelt cabaretier Micha Wertheim het progressieve imago van cabaret ter discussie en verdedigt hij de provocatieve stelling dat cabaretiers vooral de opinies van hun publiek bevestigen. Zijn conclusie: cabaret is een nogal conservatief of ‘reactionair’ vak. In mijn scriptie gebruikte ik Wertheims metacabaret om het progressieve imago van cabaret te deconstrueren. (Zijp 2014) Daarbij maakte ik ook gebruik van recent onderzoek naar humor, waarin de breed gedeelde opvatting dat humor vooral kritisch en bevrijdend is

*‘Cabaret heeft van
oudsher een links imago en
cabaretiers staan bekend
om hun progressieve
maatschappijkritiek.
Klopt dit eigenlijk wel?’*

ter discussie wordt gesteld en waarin meer oog is voor de conservatieve en normbevestigende kant van humor. (Billig 2005)

In mijn huidige onderzoek presenteer ik een kritische analyse van een groot aantal cabaretvoorstellingen uit de periode 1960 tot heden. Voortbouwend op mijn scriptie hanteer ik in dit onderzoek een ideologiekritische benadering van cabaret, die methodologisch aansluit bij *cultural analysis*.¹

Deze ideologiekritische benadering beoogt een kritische analyse van (de politieke implicaties van) humor in cabaret. Allereerst houdt deze benadering rekening met wat Giseline Kuipers ‘the politics of humour’ noemt. (Kuipers 2011: 64) Volgens Kuipers is humor een niet-serieuze vorm van communicatie, die echter wel serieuze consequenties kan hebben. Humor is namelijk sterk verbonden met machtsverhoudingen en volgt over het algemeen de bestaande sociale hiërarchieën: we zijn sterk geneigd grappen te maken over degenen die lager op de maatschappelijke ladder staan dan wijzelf. (Kuipers 2011: 71; Mulkay 1988) Het niet-serieuze karakter van humor maakt het echter mogelijk om de politieke betekenis van humor te ontkennen. Het is altijd mogelijk voor de grappenmaker om te zeggen: ‘het was maar een grapje.’ Inderdaad kunnen we nooit ‘de’ betekenis van een grap aanwijzen, want humor is per definitie dubbelzinnig, aldus Kuipers. (70-71) Maar het is wel mogelijk om de verschillende politieke implicaties van een grap te analyseren.

Hiervoor hebben we echter niet genoeg aan kennis over de retorische werking van humor. We moeten ook de context van humor analyseren, ofwel de machtsverhoudingen waarbinnen humor functioneert. Hierbij vind ik inspiratie in het werk van politiek socioloog Merijn Oudenampsen. Oudenampsen heeft een interessant proefschrift geschreven waarin hij de ruk naar rechts in de Nederlandse politiek analyseert. Die ruk naar rechts werd manifest met de opkomst van Fortuyn, maar Oudenampsen ziet de wortels al veel eerder. (Oudenampsen 2018) Zijn benadering van politieke ideologie helpt om de uitspraken van cabaretiers ideologisch te deconstrueren.

Een voorbeeld van deze ideologiekritische benadering van cabaret is mijn analyse van het werk van Theo Maassen. In de nasleep van de moord op Theo van Gogh maakte Maassen in zijn voorstelling *Tegen beter weten in* (2005) harde grappen over de islam. Zo omschreef hij de klank van het woord ‘imam’ als ‘het geluid dat een geit maakt als hij in z’n reet wordt geneukt’, een verwijzing naar Van Goghs controversiële islamkritiek. Dat wordt vaak gezien als kritisch – hij zegt iets dat eigenlijk niet hardop gezegd mag worden – en bovendien mogen we het niet al te serieus nemen; het is immers humor. Wie Maassens voorstelling ideologiekritisch analyseert, komt echter tot een

1 *Cultural analysis* is een, uit het werk van literatuurwetenschapper Mieke Bal voortgekomen, methode van cultuurwetenschappelijk onderzoek, waarin de *close reading* van culturele objecten centraal staat en waarin veel ruimte is voor theoretische reflectie. Aan de ene kant worden culturele objecten in dialoog gebracht met theorie, aan de andere kant wordt de ‘agency’ van deze objecten erkend (een theatervoorstelling of roman wordt dus niet louter gebruikt als een illustratie van een bepaalde theorie). Zie Bleeker 2008.

andere conclusie. Maassens humor is een voorbeeld van het belachelijk maken van sociale groepen die lager op de maatschappelijke ladder staan dan de humorist: Maassen levert hier als witte, heteroseksuele man immers kritiek op een islamitische minderheid. (vgl. Kuipers 2011: 71) Maassens grappen hebben dus serieuze implicaties en passen binnen een bredere conservatieve consensus die de islam als onverdraagzame godsdienst ziet die indruist tegen de westerse verlichtingsidealen. (vgl. Oudenampsen 2018)²

Een ideologiekritische benadering van cabaret gaat in tegen traditionele opvattingen over de rol van maatschappijkritiek in dit genre. Volgens traditionele opvattingen is een cabaretier kritisch wanneer hij of zij ongemak creëert door de denkbeelden van het publiek tegen te spreken. Deze opvatting klinkt niet alleen door in cabaretvoorstellingen (zoals die van Wertheim) en in recensies en achtergrondstukken over cabaret,³ maar ook in het cabaretonderzoek. Zo publiceerde de satire-onderzoeker Robrecht Herfkens in 2016 een wetenschappelijk artikel waarin hij betoogde dat cabaret in essentie een kritische kunstvorm is waarin taboes doorbroken worden en het publiek flink wordt tegengesproken: 'Through satire, the cabaretier aims to address taboos, "sacred cows", or other issues that he or she believes are relevant to today's society.' Hij vervolgt: 'The cabaretier is not performing to please the audience, instead choosing to share an idea, however sensitive or unorthodox it may be, with the audience in order to raise social, cultural or political awareness.' (Herfkens 2016)

Een ideologiekritische benadering van cabaret is bovendien niet in lijn met de breed gedeelde opvatting dat cabaret niet op ideologische, maar louter op artistieke gronden beoordeeld mag worden. (zie Ibo 1981/82) Tegelijkertijd leeft binnen de cabaretwereld wel het idee dat cabaret 'kritisch' moet zijn. Dit levert soms vreemde situaties op: omdat het een taboe is om de uitspraken van cabaretiers ideologisch te analyseren, blijft deze eis aan cabaretiers om kritisch te zijn erg vaag. Cabaretiers moeten 'het publiek tegen de haren instrijken' en 'taboes doorbreken', maar o wee degene die de machtsverhoudingen analyseert waarbinnen de uitspraken van cabaretiers hun betekenis krijgen. De taak voor de cabaretonderzoeker is om dat wél te doen en daarmee bij te dragen aan een kritisch bewustzijn van humor in het cabaret.

Literatuur

- Berg, W.A.L.M. van den**, 'Van de lach tot de traan: Het cabaret sociologisch bekeken'. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen, 1977.
- Billig, M.**, *Laughter and Ridicule: Towards a Social Critique of Humour*, London 2005.
- Bleeker, M.**, *Visuality in the Theatre: The Locus of Looking*, Basingstoke 2008.
- Blom, P.**, *Lurelei: De geschiedenis van een cabaret: Liedjes, sketches, conferences*, Amsterdam 1995.

2 Zie voor een uitvoeriger analyse van de islamkritiek van Theo Maassen Zijp 2017 en Zijp 2014: 29-30.

3 Zo schreef oud-cabaretcriticus Ruud Gortzak in de zomer van 2017 een kritisch stuk voor NRC *Handelsblad* waarin hij betoogde dat cabaret 'moet schuren als zand in je badpak'. (Gortzak 2017)

- Gortzak, R.**, ‘Het Nederlandse cabaret is alleen nog maar comedy’ in: NRC, <<https://www.nrc.nl/nieuws/2017/08/13/het-nederlandse-cabaret-is-alleen-nog-maar-comedy-12509472-a1569768>>, laatst geraadpleegd: 13 augustus 2017.
- Hanenberg, P. van den**, *Wij mogen alles zeggen: De geschiedenis van Don Quishocking*, Amsterdam 2008.
- Hanenberg, P. van den en F. Verhallen**, *Het is weer tijd om te bepalen waar het allemaal op staat: Nederlands cabaret 1970-1995*, Amsterdam 1996.
- Hartmans, R.**, *Freek: De cultuurkritiek van een komiek*, Amsterdam 2014.
- Herfkens, R.**, ‘“A Smile and a Tear”: Dutch Cabaret as a Satirical Vessel for Social Critique’. In: *Limina*, 21 (2016) 2.
- Ibo, W.**, *En nu de moraal: Geschiedenis van het Nederlands cabaret, 1895-1936*, Alphen aan de Rijn 1981.
- Ibo, W.**, *En nu de moraal: Geschiedenis van het Nederlands cabaret, 1936-1981*, Alphen aan de Rijn 1982.
- Ibo, W.**, *En nu de moraal van dit lied: 75 jaar Nederlands cabaret*, Amsterdam 1970.
- Ijdens, T., B.J. Langenberg en P. Blom** (red.), *Cabaret in Nederland: Sociale en economische aspecten van het cabaretbedrijf*, Amsterdam 1995.
- Kuipers, G.**, ‘The Politics of Humour in the Public Sphere: Cartoons, Power and Modernity in the First Transnational Humour Scandal’. In: *European Journal of Cultural Studies*, 14 (2011) 1: 63-80.
- Mulkay, M.**, *On Humour: Its Nature and Its Place in Modern Society*, Cambridge 1988.
- Oudenampsen, M.**, ‘The Conservative Embrace of Progressive Values: On the Intellectual Origins of the Swing to the Right in Dutch Politics’. Dissertatie Tilburg University, 2018.
- Zijp, D.**, ‘Cabaretiers zijn onderdeel van de Nederlandse consensuscultuur’. *Theaterkrant.nl*, <<https://www.theaterkrant.nl/nieuws/cabaretiers-onderdeel-nederlandse-consensuscultuur/>>, laatst geraadpleegd 13 maart 2017.
- Zijp, D.**, ‘Re-Thinking Dutch Cabaret: The Conservative Implications of Humour in the Dutch Cabaret Tradition’. Masterscriptie Universiteit van Amsterdam, 2014.